

Margareta Bašaragin

· Újvidéki Egyetem, ACIMSI Gender Tanulmányok Központ

· margareta.basaragin@gmail.com

A TÁRSADALMI NEM ÉS A NYELV KÖLCSÖNHATÁSA A TANTERMI BESZÉLGETÉSEKBEN – MEGSZÓLÍTÁS

Interaction of Gender and Language in Classroom Talk: Addressing

Interakcija roda i jezika u razgovoru u razredu – oslovljavanje

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a megszólítás és a kapcsolatfelvétel beszélgetési stratégiái hogyan járulnak hozzá a fiúk és a lányok különböző nyelvi, nemi és kulturális identitásának kiépítéséhez a tantermi interakciók során két szabadkai (Vajdaság) általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatain 2015-ben. A korpusz két videofelvétel részletes átiratából áll, melyek két szabadkai általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatain készültek az anyanyelvórán. Az eredmények azt mutatják, hogy a megállapított megszólításbeli különbségek kulturálisan és nemileg feltételezettek, valamint igazolják a rejtett nemi alapú megkülönböztetést a tanárnő közvetlen nyelvhasználatában.

Kulcsszavak: magyar nyelv, megszólítás, tantermi beszélgetés, (nyelvtani) nem, szerb nyelv

BEVEZETŐ

A tantermi beszélgetés a tanár/nő és a fiú/lány közötti párbeszédet feltételezi. Ez egy olyan megrendezett kommunikációs esemény, melyben a közreműködők szerepeit előre meghatározzák, amely az oktatás és a tanulás céljainak megvalósítására irányul, valamint behatárolt időben és területen, ellenőrzött feltételek mellett zajlik. Hagyományos szerkezete a kezdeményezés-válasz-visszajelzés/értékelés ciklusából áll (KVV/É) (Initiation-Response-Feedback/Evaluation, IRF/E): a tanár/nő felteszi a kérdést, amelyre a fiú/lány válaszol, és amelyet ezután a tanár/nő értékeli. Ez a minta lehetővé teszi a tanár/nő számára a témák ellenőrzését, illetve hogy ki, mikor

és mennyit beszél, valamint a beszélgetés szerkezetét és a nyelvhasználat módját az osztályban (MCHOUL 1978; SWANN 1988; CAZDEN 2001; LEFSTEIN, SNELL 2011; WALSH 2011).

McHoul azt tanulmányozza, hogy az információcsere rendszerének szabályai a spontán beszélgetések során (SACKS et al. 1974) milyen módon változnak meg a szervezett tantermi kommunikációhoz képest, és megállapítja, „hogyan csak a tanár/nő tudja kreatív módon irányítani a beszélgetés menetét” (MCHOUL 1978: 188). A fiúk/lányok beszédjogai azon lehetőségek közé korlátozódnak, hogy válaszoljanak a feltett kérdésre, vagy kiválasszák a tanár/nőt mint következő beszélgetőtársat/nőt. Nagyon ritka, hogy a fiúk/lányok egymás között határozzák meg a beszélők sorrendjét, vagy pedig ők maguk veszik át a szót.

Lefstein és Snell rámutattak, hogy ez a fajta modell a tanári autoritás és a tanítási tartalom kritika nélküli elfogadását támogatja, valamint korlátozza és célzottan irányítja a fiúk és a lányok szociokognitív fejlődését. A tanterem diskurzív gyakorlatának párbeszédese modelljét javasolják, amely a szabad ötletcsere minden szereplő/nőjének egyenlő felelősségére, illetve egyenlő lehetőségeire összpontosít. A tantermi interakció során a jelentésteremtésben játszott aktív szerepükkel hozzá kell járulniuk az együttműködésen és támogatáson alapuló közösség fejlődéséhez (LEFSTEIN, SNELL 2011: 170).

A tantermi beszélgetésre különböző kontextusok hatnak. Elsődleges a tanteremben zajló iskolai tanóra, amikor is az iskolai tanórán folyó tevékenység változásával a nyelvhasználatban is változás következik be. Betsy Rymes (RYMES 2008) a tantermi nyelvhasználatra ható kontextusok három dimenzióját különbözteti meg. A szélesebb társadalmi kontextust az oktatáspolitikai és tantervi, a tanár/nő és a fiú/lány szocioökonómiai, etnikai és kulturális státusa, valamint nemi szerepeinek társadalmi normái alkotják. Az interakciós kontextus a beszélgetés mintáira és folyamataira vonatkozik, azaz ki, mikor és hogyan beszél, illetve értelmez. A beszélő, azaz a beszélő nő személyes jellemzői szintén hatással lehetnek a nyelvhasználat módjára a tantermi interakció során (RYMES 2008: 31–32).

A tantermi beszélgetés holisztikus megközelítése néhány elméleti koncepciót foglal magába. A nyelvi produkció lényegében párbeszédyszerű és a szociális interakció folyamatában oly módon alakul ki, hogy a jelentés az aktív megértés és válaszadás műveletében keletkezik (BAHTIN 1980 [1929]). A (nyelvtani) nem a verbális és a nonverbális interakció során jön létre (WEST, ZIMMERMAN 1987), míg a nemi identitás és hatalmi viszonyok az „iskola nyelvén” (schooled language) keresztül nyernek jelentést és termelődnek (újra). Átalluk szerveződnek és zajlanak a tanórák, ezek tartják

fenn a struktúrát és a rendet. Része a formális és a nem formális tantervnek, valamint kihatással van a fiúk és lányok mint iskolai alanyok szociokognitív fejlődésére, oktatási tapasztalataira és elvárásaik alakulására (SWANN 2003). A tantermi beszélgetés mint a társadalmi interakció fajtája közvetlenül és közvetetten is részt vesz a fiúk és a lányok nemi, kulturális, etnikai és egyéb identitásának kialakulásában.

A megszólítás, függetlenül a nyelvtől, amelyet a beszélgetőtársak/nők használnak, valamennyi beszélgetés megkerülhetetlen eleme, valamint egyike a leggyakoribb beszélgetési stratégiáknak a tantermi interakciók során. Savić és Ziberg a megszólítást úgy definiálják, „mint a beszélgetőtársal való beszélgetés elkezdésének egyik verbális módját, melynek alapvető funkciója a kapcsolatteremtés (figyelemfelkeltés, a beszélgetőtárs benntartása a beszélgetésben stb.)” (SAVIĆ, ŽIBREG 1982: 5). Valamennyi megszólítás alapját szemantikus iniciátorok képezik: a szolidaritás, a távolság és a társadalmi hatalom, amelyek „kihatnak a beszélgetőtárs nyelvi elemeinek kiválasztására a konkrét beszélgetési szituációban, illetve az adott társadalmi közegben” (SAVIĆ, STANOJEVIĆ 2012: 102). A megszólítás nyelvi és nem nyelvi eszközeinek leltára a használt nyelv típusától, a beszélgetőtársak nemétől/nyelvtani nemétől, társadalmi szerepeitől és státusától, konkrét szituációbeli szerepeitől, rokoni viszonyoktól stb. is függ (ANDRIĆ 2012). A magyar nyelv vonatkozásában, amely jelen tanulmány tárgyát képezi, a beszélgetőtársak formális megszólítása általában három módon valósul meg: személyneveken, pontosabban családneveken, foglalkozásuk révén és egyes, illetve többes szám második személyű személyes névmással (ANDRIĆ 2012: 35). Hasonló vonatkozik a szerb nyelvre is, ahol az irodalom általában a lexikai egységeket vagy minősítéseket (utónév, családnév, becenév, foglalkozásnév, titulus és hasonló), valamint a nyelvtani eszközöket, azaz az egyes és többes szám második személyű személyes névmásokat említi (SAVIĆ, STANOJEVIĆ 2012: 103).

A tantermi megszólítás szelekciót, azaz a beszélgetőtárs/nő kiválasztását és egy új KVV/É ciklus megkezdését jelenti. A megszólításra a következő tényezők hatnak: 1. szituációs kontextus és a vele összefüggő szerepek (tanár/nő, valamint fiúk és lányok), 2. életkor (felnőttkorú és fiatalok), 3. nem/nyelvtani nem, valamint 4. a beszélgetőtárs/nő pillanatnyi aktív társalgásbeli identitása (mesélő/nő, olvasó/nő, hallgató/nő és hasonló).

Vitathatatlan a tanár/nő és a fiúk, valamint a lányok közötti szituációbeli és generációs távolság, amely közvetlenül feltételezi a meghatározott nyelvi eszközök kiválasztását. Ami azonban a megszólítással foglalkozó eddigi felmérésekből hiányzik (SAVIĆ, STANOJEVIĆ 2012), az a kérdés, hogy a megszólítás stratégiájában milyen szerepe van a nemnek/nyelvtani nemnek;

mivel számos kutatás a nemtől/nyelvtani nemtől függően különböző verbális és nonverbális viselkedésekről számol be. Ezeket a különbségeket (az iskola intézményi keretein belül is) általában a férfiak és a nők közötti hatalmi viszonyokból eredő különbségek viszonylatában értelmezik (SWANN 1988; SPENDER 1990 [1984]; TRÖMEL-PLÖTZ 1991), akárcsak a csoportos eszmecserekből (SMITH-LOVIN, BRODY 1989). Ezért Spender (SPENDER 1980, 1990 [1984]) azt állítja, hogy a férfiak uralják a beszédet, ellenőrzik a témákat és a teljes verbális tevékenységet. Tannen (TANNEN 1991, 1993, 1997) rámutat a beszédstílusbeli különbségekre, amelyeket a kisfiúk és a kislányok saját kortársaikkal és kortársnőikkel folytatott nyelvhasználatuk során sajátítanak el, és melyeket a kulturális csoportosulások egyedi jellemvonásának tekint. Suzan Speer (SPEER 2005) megállapítja, hogy a nyelvhasználat mintáinak, azaz a kommunikációs stílusoknak a változatait nem kizárólag a beszélgetőtársak/nők neme vagy egy adott kulturális csoporthoz való tartozás determinálja, hanem a jelenség messzemenően összetettebb az interakció során. Hogyan is néz ki akkor ez ma, Szabadkán, két szerbiai általános iskola osztályában, különösen a két tannyelvűekben, mivel e két nyelv, a szerb és a magyar különböző tipológiai meghatározottságú?

A KUTATÁS CÉLJA

A tanulmány célja, hogy megvizsgáljam, a megszólítás és a kapcsolatfelvétel beszélgetési stratégiái hogyan járulnak hozzá a fiúk és a lányok különböző nyelvi, nemi és kulturális identitásának kiépítéséhez a tantermi interakciók során a vizsgált szabadkai (Vajdaság) általános iskolai nyolcadik osztályok szerb és magyar tannyelvű tagozatain 2015-ben.

A KUTATÁS MÓDSZERE

A kutatás módszertani kerete a társalgási eljárásokon – a verbális interakció átírásában – (SAVIĆ 1993) és részben a nonverbális kommunikáció és tevékenységek átírásának HIAT2 rendszerén (EHLICH 1993)¹ alapszik.

A korpusz két videofelvétel részletes átiratából áll, melyek két szabadkai általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatain készültek az anyanyelvóra során. A tanórákat² 2015 tavaszán két mozgó-kamera vette fel, melyeket a tanterem bal és jobb sarkában, átlósan, a tanári

¹ Az átíráshoz használt jelek a *Mellékletben* találhatóak.

² A fiúk és a lányok szülei, az iskolák igazgatói és az oktatási tanácsadó írásbeli engedélyüket adták a videofelvételek készítéséhez.

asztal mellett, a fiúk és lányok irányába helyeztem el, valamint diktafon, amelyet egy székre tettem a tanterem hátsó felében, a fal mellett. A tanterem berendezése hagyományos: három sorban öt vagy hat pad a tanári asztal felé néz, amely mögött a tábla található. A magyar nyelvi tanteremben még egy számítógép is volt a tábla melletti jobb sarokban és egy vetítő a tanári asztal felett a fal felé fordítva a tábla felett.

A szerb tannyelvű tagozat 13 fiúból és 7 lányból, a magyar tannyelvű tagozat pedig 7 fiúból és 10 lányból áll. Mindkét tanárnő egyben osztályfőnök is az adott tagozatokon, és szerb-, illetve magyartanárnők. A felvételezett tanórák során a fiúk és a lányok mindkét tagozaton irodalmi szövegeket dolgoztak fel: főfeladat az irodalmi szöveg megértése és elemzése volt (téma, irodalmi műnemek és műfajok, szerkezet, ötletek és hasonlók), de voltak olvasógyakorlatok is. A tanórák a tananyag megvitatása formájában folynak, frontálisan, verbálisan és ex cathedra alakban. A szerbórán Jovan Jovanović Zmaj *Svetli grobovi* című versét, a magyarórán pedig Spiró György *Esti műsor* című modern drámáját dolgozták fel.

Az elemzés alapegysége a KVV/É ciklus, (információ)cserékbe rendeződve, melyek a beszélgetőtárs/nők többszöri vagy egyszeri hozzászólásai-ból állnak, közleményekre, mint az elemzés legkisebb egységeire osztva (1. példa).

1. példa

289	TŐ	VA	¡Ki mond¡
		NA	o- - - a tanári asztaltól b áll, Ts, Te Tn felé- - - - - -----o
290		VA	¡kinek a szájában volt is ez?
		NA	----- -----
291	T3	VA	Géza.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - -----o ====
292	T1	VA	Géza.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - -----o ====
293	TL3	VA	Géza.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - -----o
294	TŐ	VA	Igen? (...)
		NA	----- -----o

A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A magyartanárnő (TŐ) 75 alkalommal kezdeményez KVV/É ciklust, illetve 7 alkalommal a már kezdeményezett és megkezdett információcsere keretében (ún. csere a cserében), kétszer pedig a diáklánnyal átfedésben új egységet kezd. A fiúk (T) 4 alkalommal kezdenek információcserét, kétszer kezdeményeznek cserét a cserében. Hasonló történik a lányoknál is (TL): 4 alkalommal kezdenek információcserét, cserét a cserében pedig háromszor, amelyből két esetben a tanóra kezdetén elnézést kérnek a késésért. Az osztály együtt (Tn) önállóan egyszer kezd és fejez be egy beszélgetésgépet (szerepek szerint olvassák fel a szöveget az olvasókönyvből).

A szerbtanárnő (N) 138 alkalommal kezdeményez KVV/É ciklust, 25 alkalommal a csere keretében; a fiúk (U) beszélgetésgépet hatszor kezdenek el, 2 alkalommal a cserén belül, a lányok (Ua) pedig 5 alkalommal kezdeményeznek, egyszer a már fennálló cserén belül. N egyszer saját magához, illetve egyszer hozzám fordul.

A tanárnők mindkét tagozaton több módon szólítják meg a fiúkat és a lányokat:

1. egyenként személynév használatával;
2. köznév használatával: *deco*, *gyerekek*;
3. névmás használatával;
4. közvetetten;
5. nonverbálisan.

Személynevek használata

A magyarórán a TŐ a T-kat 8, a TL-okat pedig 12 alkalommal szólítja személynevükön, kizárólag azért, hogy a feltett kérdésre válaszoljanak (például *Takács Dávid, neked mi a véleményed erről*, 248) vagy pedig instrukciót adjon a szövegrész olvasásához az olvasókönyvből (például *Szamanta, felolvassád a száthatvanötös oldalról*], 598) (1. táblázat). A szerbórán a N az U-kat 9, az Ua-kat 8 alkalommal szólítja személynevükön (2. táblázat). Az U-kat 4 alkalommal felszólítja, három esetben fegyelmezi (*Nikša, (...) da li paziš?*, 0162) [pl. Nikša, (...) figyelsz?, 0162 – *a ford.*], illetve kétszer pozitívan értékeli őket (*Tako je, Uglješa, kontrast.*, 0715) [pl. Így van, Ugljesa, kontraszt., 0715 – *a ford.*]. Az Ua-kat 6 alkalommal szólítja fel, egyszer saját közleményének visszaigazolását kéri (*o kojem si ti, Una, htela nešto da kažeš*], *Íje l' tako.* (...), 0498-0499) [amelyről te, Una, mondani akar-tál valamit, Í je így van (...), 0498-0499 – *a ford.*], viszont nem kapja

meg, illetve egyszer figyelmeztet egy Ua-t (*nemojte zapeti, Milana!*, 0011) [Milana, ne akadj meg!, 0011 – a ford.].

1. táblázat: A magyartanár nő személynevükön szólítja meg a

	választ kér a kérdésre	instrukciót ad	összesen
fiúkat	5 alkalommal	3 alkalommal	8 alkalommal
lányokat	10 alkalommal	2 alkalommal	12 alkalommal

2. táblázat: A szerbtanár nő személynevükön szólítja meg a

	választ kér a kérdésre	instrukciót ad	figyelmez	figyelmeztet	értékel	igazolást kér	összesen
fiúkat	4 alkalommal	–	3 alkalommal	–	2 alkalommal	–	9 alkalommal
lányokat	5 alkalommal	1 alkalommal	–	1 alkalommal	–	1 alkalommal	8 alkalommal

Aránytalanságot konstatálhatunk a fiúk közvetlenül személyneven történő megszólításának számában a lányokhoz képest a tagozatbeli számukhoz viszonyítva. A szerb tannyelvű tagozaton közel kétszer annyi az U mint az Ua, ami azt jelenti, hogy a N inkább az Ua-k közvetlen megszólítására törekszik (habár az egész tanóra alatt a beszélgetésben összesen 8 U vesz részt, akik közösen 126 közleménnyel és 20 nonverbális sorozattal járulnak hozzá az eszmecseréhez, illetve 6 Ua 94 verbális és 9 nonverbális sorozattal). A magyar tannyelvű tagozaton a TÓ a T-kat szólítja meg többször közvetlenül: a 6 T 82 verbális és 2 nonverbális, valamint a 9 TL 99 verbális és 8 nonverbális aktivitással járul hozzá a teljes beszélgetéshez. Az adat, hogy a N-nek a szerbórán figyelmeztetnie kell az U-kat, arról tanúskodik, hogy az U-k gyakrabban kérdőjelezik meg a N autoritását, zavarják az órát, és nem együttműködők (SPENDER 1985), más szóval törekednek több figyelmet kapni (ENDERS-DRAGÄSSER; FUCHS 1989). Hozzászólásaik pozitív értékelése (személynevük használatával) szintén az U-k és az Ua-k nem egyenlő értékelését igazolja, ebből kifolyólag az U-k több dicséretet kapnak (BAŠARAGIN, SAVIĆ 2016). Ez utóbbi a magyar tannyelvű tagozatra is vonatkozik.

Mivel a tantermi megszólítás a beszélgetőtárs/nő szelekcióját jelenti, a tanárnőnek pedig elidegeníthetetlen joga azt irányítani, érdekes jelenség mindkét tagozaton, hogy ebben a folyamatban a tanár nő szerepét a tanulók veszik át. A 2. és 3. példákban a fiú mondja meg a tanárnőnek, hogy válassza

ki a lányt, mely alkalommal a lány személynevet használja. A 2. példában a TŐ meghatározza a feladatokat az olvasókönyvből a szerepek szerint történő szövegolvasó-gyakorlaton, és azzal a közvetett kéréssel fordul a Tn-hez, hogy valaki jelentkezzen a mesélő szerepére. Ekkor a T3 fiú megnevezi a TL9 lányt, a TŐ pedig engedelmesen fogadja a javaslatot, és igazolást kér a TL9 lánytól.

2. példa

420	TŐ	VA	<Akkor kellene még csak egy> mesélő.
		NA	o- -a tanári asztalnál áll, Ts, Te Tn felé- - - - - - - - - - o
421	T3	VA	Niki lesz.
		NA	o- - - -Te TŐ felé- - - - - - - - - - o
422	TŐ	VA	Niki, leszel?
		NA	o- - - a tanári asztalnál áll, Te TL9 felé - - - - - - - - - -
423	TL9	VA	
		NA	o- - - jóváhagyólag kuncog, TL8 megpaskolja a Vá-t és Uj-val rámutat- - - - - o
424	TŐ	VA	Jó.
		NA	- - - - - - - - - - o

A 3. példában a szerbórán a N az Un-hez fordul, és részletes magyarázatot kér a versben előforduló ideákról, amelyről az előző cserék alkalmával beszéltek. Amíg a N dicséri az egész osztályt az előbbi következtetésekért, az U5 fiú átveszi a szót, mielőtt még a N befejezte volna, ezért átfedésre kerül sor. Hasonlóan a magyarázóhoz, megnevezi az Ua4 lányt, a N pedig elfogadja a választását.

3. példa

0534	N	VA	Ko ée to malo da nam objasniti [Ki fogja ezt nekünk kicsit elmagyarázni] – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - oslonjena Tl o tablu, Ru iza Le, Po prema Un [Ts a táblának támaszkodik, Ké a Há mögött, Te Un felé – <i>a ford.</i>] - - - - -
0535		VA	Šlepo ste to zaključili. [J szépen megállapítottatok ezt – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - - - - - - - o

			=====
0536	U5	VA	Una.
		NA	% okrece se prema Ua4 [% Ua4 felé fordul – <i>a ford.</i>]
0537	N	VA	Una?
		NA	o- - - - - Po prema Ua4, stoji za katedrom [Te Ua4 felé, a tanári asztalnál áll – <i>a ford.</i>] - - - - - -----o

Köznév használata: deco, gyerekek

A tanárnók köznevet – *deco*, azaz *gyerekek* – használva fordulnak az osztály egészéhez, és akkor bármelyik fiú vagy lány bekapcsolódhat a beszélgetésbe.

A szerbórán a N a *deca* kifejezést 62 alkalommal használja vokativu-si (megszólító) ragozásban a kapcsolatfelvétel és a megszólítások során, mégpedig: új tevékenységek bejelentésekor a tanórán, magyarázatadáskor (4. példa) és a válaszok értékelésekor (5. példa).

4. példa

0128	N	VA	Mi ćemo danas raditi pesmu „Svetli grobovi” (..) Jovana Jovanovića Zmaj (..) [Ma Jovan Jovanović Zmaj (..) Svetli grobovi (..) című versét vesszük át – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Há a táblának támaszkodik, Te Un felé - - - - -----
0129		VA	pa ćemo da vidimo! [és majd meglátjuk] – <i>a ford.</i>]
		NA	-----o
0130		VA	Šta je to način, deco , (..) jedan grob može da bude svetao. (..) [J milyen módon van ez, gyerekek , (..) egy sírhely lehet szent – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Ts a tábla felé fordul és írja a címet- - - - -

5. példa

0324	N	VA	Pa naravno Sveti Sava, (..) [Nos, természetesen Szent Száva, (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - -a tanári asztalnál áll, Ts, Te Un felé - - - - - -----
0325		VA	pa u pravu ste deco . [nos, igazatok van, gyerekek . – <i>a ford.</i>]
		NA	----- -----o

A magyarórán a TŐ csak egyszer használja a *gyerekek* szót, és azt is a tanóra végén egy olyan közleményben, amely nem kapcsolódik a tanórán folyó tevékenységekhez:

6. példa

631	TŐ	VA	Gyerekek , szerdán lesz vakcina. (..)
		NA	o- - - a tanári asztalnál áll, Ts, Te Un felé - - - - -
632		VA	ê Hozzátok be a betegkönyveket, jó? (..)
		NA	- - - - -
			- - - - - o

Névmások használata

A személyes és birtokos névmások használata a fiúkkal és a lányokkal egyenként vagy az osztály egészével történő kapcsolatfelvétel során nagyon ritka a magyarórán. Így a többes szám második személyt, *ti* a TŐ csak egy alkalommal használja, és azt is csak az iskolán kívüli tevékenységekkel kapcsolatos közleményében (védőoltás): *Ti lesztek az elsőik!* (633); és háromszor még a *nektek* alakot: *Mit jutt fel nektek ebben a szövegben.*] (097). Az egyes szám második személyű személyes névmást: *te*, a tanár nő mindössze háromszor használja, kétszer a személynévvel együtt (180, 414) és egyszer az egész osztállyal történő kapcsolatfelvétel során (124), a *neked* alakot pedig egyszer a személynévvel együtt (248) és egyszer a szövegbeli dialógus formájának magyarázata alkalmával (334).

A szerbórán a személyes és birtokos névmások használata a megszólításban sokkal gyakoribb. A N a többes szám második személyű személyes névmást, a *vi* alakot 36 alkalommal használja és a *vas*, illetve *vam(a)* ragozott alakokat 12, valamint 20 alkalommal, általában kérdő mondatokban a *misliti*, *tumačiti*, *znati*, *videti*, *razumeti* [gondol, értelmez, tud, lát, megért – *a ford.*] és hasonló igékkel együtt, pl.: *kako vi to tumačite?* [hogyan értelmeztétek **ti** ezt? – *a ford.*] (0350), *Šta vi mislite!* [Mit gondoltok **ti**! – *a ford.*] (0509). A többes szám második személyű birtokos melléknévet *vaš/a/e* 8 alkalommal használja: **E*, sad (..) kako biste vi, deco, *vašim rečima* (..) meni kazali (..) [*Hát,* most (..) hogyan mondanátok el ti, gyerekek, *saját szavaitokkal* (..) nekem (..) – *a ford.*] (0968). Az így feltett kérdésekre messzemenően az U-k válaszolnak meggyőzően. Az egyes szám második személyű személyes névmást 8 alkalommal használja mindig a személynévvel kombinálva: *Šta si ti, Uglješa, naučio?* (585) [Mit tanultál meg **te**, Uglješa? – *a ford.*].*

A magyarórán a TŐ nem használ többes szám első személyű személyes névmást, vele ellentétben azonban a N 15 alkalommal használja a *mi* kifejezést az Un felé intézett kérdésekben (ekkor egyforma mértékben válaszolnak az U-k és az Ua-k), valamint háromszor a tanórán következő tevékenység bejelentésekor. A *nas* alakot hétszer használja kizárólag a magyarázatok során, míg a *nam(a)* alakot 13 alkalommal a megszólításokkor, általában más lexikai eszközzel kombinálva. Néhány esetben a beszélgetőtárstól való elhatárolódásra szolgál, pl. *Ajde *objasni* nam* [Gyerünk, *magyarázd el* nekünk – *a ford.*] (189). A 7. példa azt az esetet mutatja be, amikor a N felírta a vers témáját a táblára, és a magyarázatban többes szám első személyt használ; ezzel közös identitást jelöl meg, azonban a *deco* kifejezéssel együtt megtartja a távolságot önmaga és az Un között.

7. példa

0785	N	VA	Mi smo ovo, deco, mogli da definišemo (..) i kraće (..) [Mi, gyerekek , ezt tudtuk volna rövidebben is (..) definiálni (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - a táblára ír, Háttal Un - - - - -
0786		VA	ali zas//zašto bismo (..) [de miért (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - -
0787		VA	kad možemo lepše,] [ha tudjuk szebben,] – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - -
0788		VA]je l' tako? (..) [Jugye? (..) – <i>a ford.</i>]
		NA	- - - - - o
0789	U5	VA	Da. [Igen. – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Te N felé- - - - - o

A szerbórán a N 16 alkalommal használja a *ko* kérdő névmást az Un-lyal való kapcsolatfelvételskor, pl. *]ko će da nam kaže?* [**ki** mondja meg nekünk? – *a ford.*] (0331) – ilyenkor az U-k és az Ua-k egyenlő mértékben válaszolnak; valamint hétszer használja a *neko* kifejezést, pl. *Da li je neko prepoznao taj stih?* [**Valaki** felismerte azt a verssort? – *a ford.*] (0616); ekkor az Ua csak egyszer válaszol. A TŐ a magyarórán háromszor használja a *ki* kifejezést, amikor az T-hoz fordul (pl. = *Na ki talála meg.* =, 560); ez esetben két alkalommal TL-ok válaszolnak.

Közvetett kapcsolatfellevés

A közvetett kapcsolatfellevés egyes szám és többes szám első, illetve második személyű, jelen, befejezett jelen (perfekt) és jövő időben vagy fel szólító módban lévő igék használatával valósul meg személynevek, névmások vagy a *deco*, azaz *gyerekek* főnevek kifejezett használata nélkül. A N és a TŐ mindkét órán használ többes szám első, illetve második személyű igéket a közvetett kapcsolatfellevésben a következő alkalmakkor:

1. parancsadás/utasítás: *Nyissuk ki az olvasókönyvet* (031), *Bátran mondjátok hangosan.*] (080), *Zapisaćemo dakle svetli grobovi (...) ideali.* [Tehát *leírjuk*, szent sírok (...) ideák – *a ford.*] (0870), [*razmišljajte malo i o tome.*] [*gondolkozzatok el* kicsit erről is – *a ford.*] (0157);

2. tevékenységek bejelentése a tanórán: *És akkor utána pedig vetítünk a Csirkefejből egy picit.* (599), [*mielőtt újra olvasnátok szerepekre osztva*] (371), *pa ćemo da vidimo*] [és majd *meglátjuk*] – *a ford.*] (0129)

3. kérdésfeltevés: [*honnan tudjuk ezt így egyből?*] (052), Mit *láttok?* (070), [*kako ćemo to formulisati*] [‘*hogyan fogjuk ezt megfogalmazni*] – *a ford.*] (0864), *Jeste prepisali?* [Ugye *átírtátok?*] – *a ford.*] (.n) (0929);

4. magyarázatok: *És akkor itt a könyvben <a száznegvenötös oldalon> a drámáról olvashatunk amit* (142), [*hogyan biztosan <észrevettétek*] (312), [*Uvek treba da budemo i spremni,*] [‘Mindig készen kell *állnunk,*] – *a ford.*] (1009), [*pa je lepo zapalite*] [‘és szépen *kapcsoljátok azt be*] – *a ford.*] (0681).

Mindkét tagozatban a többes szám első személy kétszer olyan gyakori mint a többes szám második személy. A tanárnők szintén a közvetett kapcsolatfellevést használják az egész osztály megdicsézésére: [*Ügyesek vagytok.*] (050), *Odredili ste lepo književnu vrstu,*] [Jól meghatározottatok az irodalmi műnemet,] – *a ford.*] (0464). A N sokkal gyakrabban használ közvetett kapcsolatfellevést a kérdésfeltevéskor, míg a TŐ a magyarázatokban. Ezenkívül a TŐ két alkalommal is többes szám első személyben köszöni meg a felkért T-nak, azaz TL-nak a munkáját az olvasógyakorlat végén (174, 613), habár a magyar nyelv ismeri a személytelen formát is: *köszönöm.* A T még kritizálja is a tagozatot: *al’ nekako ne spomenuste (...) nijednu damu* [de valahogy nem említetek (...) egyetlen hölgyet sem – *a ford.*] (307).

Az egyes szám második személy ritkán jelenik meg. A magyarórán mindösszesen egyszer fordultak így a Tn-hoz (*Hallod?*, 622), és szintén egyszer a szerbórán [*Jesi možda nekada razmišljao o tome?*] (.), [*Gondolkoztál-e valaha arról?*] (.) – *a ford.*] 1123), mégpedig nyelvtani hímnemű alakban. A többi esetben a beszélgetés menetét már előre megállapították. A 8. példában TL3 már válaszolt a feltett kérdésre, és akkor a TŐ megkérte, hogy olvasson fel egy meghatározott szövegrészt.

8. példa

568	TL3	VA	Az öreg és komsia.
		NA	o- - -Te az olvasókönyv felé----- -----o
569	TŐ	VA	Légyszíves akkor olvasd fel]
		NA	o- -a tanári asztalnál áll, Te TL3 felé, a radírral játszik a Ké-----
570		VA]mikor megtaláltad .
		NA	----- -----o

Érdekes, hogy a szerbórán a N többes szám első személyt használ a diák fegyelmezésekor, amikor is a többes szám valójában a tanárnőt és a diákot jelenti. A 9. példában a N azzal fenyegeti meg U5-öt, hogy mennek az igazgatónőhöz, ha helytelenül viselkedik:

9. példa

0062	U5	VA	Jaujau jaujau jau!
		NA	o- -mindkét kezével integet a kamera felé és önelégülten mosolyog-----o % (befejeződik a tanóra kezdetét jelző zene) =====
	Un	VA	
		NA	o----- -a saját helyükön ülnek----- -----o
0063	N	VA	<Nikša! >]
		NA	o- - -a tábla előtt, a tanári asztalnál áll, Ts és Te U5 felé-----
0064	U5	VA]<Dobro.>] []<Jó.>] – a ford.]
		NA	o- - - elneveti magát, Te N felé----- -----o
0065	N	VA	-Znači budem li rekla jedanput Nikša, (..) [Tehát mondjam még egyszer Nikša, (..) – a ford.] -----
		NA	o- - - fel-le gesztikulál a Ké, a Teny kinyújtva úgy, hogy a hüvelykujja és a mutatóujja érintkeznek --- -----
0066		VA	idemo kod Klaudije. [megyünk Klaudiához. – a ford.]

		NA	----- -----o ----- -----o
0067	Ua4	VA	Haha!
		NA	o- - -Nevet, Te U5 felé----- -----o
0068	U6	VA	Auuuu!
		NA	o- - -Nevet, Te U5 felé----- -----o

A nonverbális kapcsolatfelvétel

Nonverbális kapcsolatfelvételt főként a magyarórán jegyzek, bár azt is ritkán. Ez nem mindig megbízható módja a fiúk és lányok egyértelmű szelektálásának. A 10. példában a TŐ megkéri T5-öt, hogy olvasson fel egy szövegrészt az olvasókönyvből, azonban a szelektálás során félreértésre kerül sor, mivel tekintetét használva a kiválasztás során a TŐ akarata nem volt egyértelmű. Ezért T5 verbális megerősítést kap.

10. példa

297	TŐ	VA	Íolvasd fel akkor.
		NA	o- - - a tanári asztaltól b áll, Ts, Te Tn felé----- -----o
298	Tn	VA	(...)
		NA	o- - -Te felváltva az olvasókönyvbe vagy TŐ felé- - - -----o
299	TŐ	VA	„Egyél még” mondjuk onnan jó?
		NA	o- - - a tanári asztaltól b áll, Te T5 felé----- -----
300	T5	VA	Én?
		NA	o- - - -Te TŐ felé----- -----o
301	TŐ	VA	Mh.
		NA	----- -----o

A TŐ és a TL5 közötti teljes nonverbális kommunikációt a 11. példa mutatja be, ideértve a kapcsolatfelvételt és utasításadást.

11. példa

625	TŐ	VA	o- -odamegy a komp. és leellenőrzi a hangot- -o
		NA	TL5-nek, hogy kapcsolja le a villanyt
			a tanári asztalhoz és leül- - - - o
626	TL5	VA	% feláll
		NA	o- -odamegy a villanykapcsolóhoz- -o
			% lekapcsolja a villanyt

A fiúk és lányok mindkét tagozaton nagyon ritkán veszik fel a kapcsolatot a tanárnókkal. A *nastavnice*, azaz *tanárnő* közös főneveken kívül a szerbórán az Ua-k egyszer a *razredna* [osztályfőnök – *a ford.*] kifejezést használják, éspedig a tananyag feldolgozásához közvetlenül nem kapcsolódó esetben. A szerbórán a többes szám második személyű tisztelő megszólítást az U1 használja, hogy magára vonja a figyelmet. A N ignorálja:

12. példa

0648	N	VA	//ê htela sam još nešto da vas pitam jako važno. (.n) [//ê akartam még valamit tőletek kérdezni, nagyon fontos. – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - Ts a táblának támaszkodik, Te Un felé, Ké Há mögött- - - - -
0649	U1	VA	Pitajte. [Kérdezzen. – <i>a ford.</i>]
		NA	o- - - - -forogtja a labdát a kezében, és elneveti magát. Te N felé- - - - -o

KÖVETKEZTETÉS

Jelen tanulmány célja az volt, hogy megvizsgáljam, a megszólítás és a kapcsolatfelvétel beszélgetési stratégiái hogyan járulnak hozzá a fiúk és a lányok különböző nyelvi, nemi és kulturális identitásának kiépítéséhez a tantermi interakciók során két szabadkai (Vajdaság) általános iskola nyolcadik osztályának szerb és magyar tannyelvű tagozatainak a 2015. évben.

Aránytalanságot konstatálhatunk a fiúk közvetlenül személyneven történő megszólításának számában a lányokhoz képest a tagozatbeli számukhoz viszonyítva. Miközben a N inkább az Ua-k közvetlen megszólítására törekszik, addig a TŐ gyakrabban szólítja meg közvetlenül a T-kat, ami kap-

csolatban áll a fiúk és lányok össz-számával a tagozatban. A szerbórán a N kénytelen megszólítással fegyelmezni az U-kat, akik gyakran felülbírálják a N autoritását, zavarják az órát, nem együttműködőek, más szóval igekeznek több figyelmet kapni. Továbbá a fiúk mindkét tagozaton több dicséretet kapnak személynevéük használatával, mint a lányok. Mind a magyar-, mind pedig a szerbórán a tanárnők szerepét a diákok veszik át a megszólítás folyamatában, amikor is meghatározzák, hogy a tanárnők a lányokat válasszák ki.

Az adat, hogy a N 62 alkalommal használja a *deco* köznevet a szerbórán a megszólításban, a TŐ pedig csak egyszer, arról tanúskodik, hogy a N egyértelműen kihangsúlyozza a közötte és a fiúk, illetve lányok között fennálló generációs távolságot. Ezzel ellentétben a TŐ a *gyerekek* kifejezés elhagyásával a kapcsolatfelvétel során hozzájárul a közös identitás kiépítéséhez a tanórabeli interakciók során, amikor is minden beszélgetőtárs/nő szerepe egyenlő.

A szerbórán a személyes és birtokos névmások használata a megszólításban sokkal gyakoribb. Ezáltal a többes szám második személyben feltett kérdésekre messzemenően többször válaszolnak az U-k, míg a többes szám egyes személyű kérdésekre egyenlő mértékben válaszolnak az U-k és az Ua-k is. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy az Ua-k nagyobb együttműködési hajlandóságot mutatnak, amikor a N-nel közös identitás kerül kifejezésre.

A közvetett kapcsolatfelvétel során mindkét tagozatban a többes szám első személyű igék dominálnak. A N sokkal gyakrabban használja ezt a kérdések feltevésekor, míg a TŐ a magyarázatokban. Ezenkívül a TŐ többes szám első személyben köszöni meg a T-knak, azaz a TL-oknak a munkát: *köszönjük*, ami a véleményem szerint a magyar nyelvi közösség jellegzetessége, mellyel a beszélgetőtársak/nők egymáshoz való közelségét és egymással való kapcsolatát, a közös nyelvi és kulturális identitást fejezik ki.

A kapcsolatfelvétel a tantermi beszélgetésben hatással van a fiúk és lányok nemi, nyelvi és kulturális identitásának kialakulására. Az eredmények azt mutatják, hogy a megállapított megszólításbeli különbségek kulturálisan és nemileg feltételezettek, valamint igazolják a rejtett nemi alapú megkülönböztetést a tanárnő közvetlen nyelvhasználatában. A nemi identitások kialakítása különösen kapcsolódik a fiúknál és lányoknál elvárható és általuk támogatott sztereotip verbális viselkedéshez. Az üzenet az, hogy az oktatáspolitikát, valamint a tanerő oktatási tantervét tervezők/nők, illetve az iskolai tantervek és tankönyvek szerzői/női tudatosítsák a közvetlen tantermi interakciók fontosságát.

Beretka Katinka fordítása

IRODALOM

- ANDRIĆ Edita 2012. Pozdravljanje i oslovljavanje u mađarskom jeziku = Savić Svenka – Satnojević Danijela (szerk.): *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Újvidék, 33–40.
- BAHTIN Mihail (VOLOŠINOV Valentin N.) 1980 [1929]. *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd
- BAŠARAGIN Margareta – SAVIĆ Svenka 2016. Gender Perspective on Teacher-Pupils Classroom Interaction: Feedback and Evaluation = Granić Jagoda – Istvan Kecskes (szerk.): *Book of Abstracts Intercultural Pragmatics and Communication – INPRA 2016, 10 – 12 June 2016, University of Split, Croatia*, 36.
- CAZDEN B. Courtney 2001. *Classroom Discourse. The Language of Teaching and Learning*. Portsmouth, NH
- EHLICH Konrad 1993. HIAT – A Transcription System for Discourse Data = Edwards Jane A. – Lampert Martin D. (szerk.): *Talking Data: Transcription and Coding in Discourse Research*. New York és London, 123–148.
- ENDERS-DRAGÄSSER Uta – FUCHS Claudia 1989. *Interaktionen der Geschlechter. Sexismusstrukturen in der Schule*. Weinheim, München
- LEFSTEIN Adam – SNELL Julia 2011. Classroom discourse: The promise and complexity of dialogic practice = Ellis Sue – McCartney Elspeth (eds.): *Applied Linguistics and Primary School Teaching*. Cambridge 165–185.
- MCHOUL Alexander 1978. The organization of turns at formal talk in the classroom = *Language in Society* 7, 183–213.
- RYMES Betsy 2008. *Classroom Discourse Analysis: A Tool for Critical Reflection*. Cresskill, NJ
- SACKS Harvey – SCHEGLOFF Emanuel A. – JEFFERSON Gail 1974. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-Taking for Conversation = *Language*, Vol. 50, No. 4. Part 1, 696–735.
- SAVIĆ Svenka 1993. *Diskurs analiza*. Újvidék
- SAVIĆ Svenka – ŽIBERG Ivona 1982. Neki aspekti oslovljavanja u govoru dece predškolskog uzrasta – *Prilozi proučavanju jezika* 18, 5–26.
- SAVIĆ Svenka – STANOJEVIĆ Danijela 2012. Oslovljavanje i pozdravljanje u srpskom jeziku: pregled istraživanja (1979–2011) = Savić Svenka – Stanojević Danijela (szerk.): *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Újvidék, 99–152.
- SMITH-LOVIN Lynn – BRODY Charles 1989. Interruptions in Group Discussions: The Effect of Gender and Group Composition = *American Sociological Review* 54, 424–435.
- SPEER Susan 2005. *Gender Talk. Feminism, Discourse and Conversation Analysis*. London és New York
- SPENDER Dale 1980. *Man Made language*. London
- SPENDER Dale 1985. *Frauen kommen nicht vor. Sexismus in Bildungswesen*. Frankfurt am Main

- SPENDER Dale 1990 [1984]. Mit Agressivität zum Erfolg: Über den doppelten Standard, der in den Klassenzimmer operiert = Trömel-Plötz Senta (Hrsg.): *Gewalt durch die Sprache. Die Verfechtung von Frauen in Gesprächen*. Frankfurt am Main, 71–98.
- SWANN Joan 1988. Talk Control: An Illustration from the Classroom of Problems in Analysing Male Dominance of Conversation = (reprinted in:) Logan Caroline (szerk.) 1997. *Gender Perspectives on Writing and Language*. Ontario, 16–21.
- SWANN Joan 2003. Schooled Language: Language and Gender in Educational Settings = Holmes Janet – Meyerhoff Miriam (szerk.): *The Handbook of Language and Gender*. Maiden, Oxford, Berlin, 624–644.
- TANNEN Deborah 1991. *Du kannst mich einfach nicht verstehen: warum Männer und Frauen aneinander vorbei reden*. Hamburg
- TANNEN Deborah 1993. *Gender and Conversational Interaction*. Oxford
- TANNEN Deborah 1997. *Andere Worte, andere Welten: Kommunikation zwischen Frauen und Männern*. Frankfurt/Main, New York
- TRÖMEL-PLÖTZ Senta 1991. *Frauensprache: Sprache der Veränderung*. Frankfurt am Main
- WALSH Steve 2011. *Exploring Classroom discourse. Language in Action*. London és New York
- WEST Candace – ZIMMERMAN Don H. 1985. Gender, Language and discourse = Van Dijk Teun A. (szerk.): *Handbook of Discourse Analysis* 4. London, 103–124.
- WEST Candace – ZIMMERMAN Don H. 1987. Doing Gender = *Gender and Society* Vol. 1 No. 2, 125–151.

MELLÉKLET

Az átiráshoz használt jelek

VA	verbális aktivitás
NA	nonverbális aktivitás
001-0 ..	a sorozat/beszédbeli közreműködés száma
N, TŐ	tanárnő
U1-U8, T1-T9	egyres fiúk a beszélgetésbe való belépésük sorrendjében
Ua1-Ua6, TL1-TL9	egyres lányok a beszélgetésbe való belépésük sorrendjében
Un, Tn	az osztály egésze vagy többsége
o- - - - - o	tartós NA
%	pillanatnyi NA
Ts	test, törzs
Te	tekintet
Ké	kéz
Uj	ujjak
Vá	váll

Há	hát
b	bal
j	jobb
.....	a csere kezdete/vége, azaz KVV/É ciklus
, . ? !	hagyományos helyesírási jelek
(..)	rövid szünet
(...)	hosszabb szünet
(.n)	nagyon hosszú szünet
ez a két jel közötti szöveg	külön kihangsúlyozva
-ez a két jel közötti szöveg-	hangosan kimondva
= ez a két jel közötti szöveg =	csendben kimondva
<ez a két jel közötti szöveg>	gyorsan kimondva
>ez a két jel közötti szöveg<	lassan kimondva
∫	szünet nélküli csere
□	a szó szótagokra tagolása
***	a közlemény nem hallatszik vagy nem érthető
ê	artikulálatlan hang
//	az elkezdett közleményt nem fejezték be, (ön)javítás
(zárójelbe tett szöveg)	a tágabb kontextust érintő információk

Interaction of Gender and Language in Classroom Talk: Addressing

The paper examines how addressing as a form of conversational strategy in classroom talk affects the formation of gender and language identities of pupils in Serbian and Hungarian classes during the final year of bilingual primary schools in Subotica (Vojvodina) in the year 2015. The corpus consists of the fine transcript of two video recordings of mother tongue lessons in Serbian and Hungarian classes during the final year of primary schools. The results show that the differences in addressing are culturally and gender conditioned, and confirm the implicit gender based discrimination in explicit language used by the teachers.

Key words: addressing, classroom talk, gender, Hungarian, Serbian

Interakcija roda i jezika u razgovoru u razredu – oslovljavanje

Rad istražuje kako razgovorne strategije oslovljavanja i obraćanja tokom interakcije u razredu doprinose izgradnji različitih jezičkih, rodnih i kulturnih identiteta učenika i učenica u odeljenju na srpskom i odeljenju na mađarskom nastavnom jeziku u osmom razredu osnovne škole u Subotici (Vojvodina) u 2015. godini. Korpus se sastoji od detaljnog transkripta dva video zapisa časa maternjeg jezika u srpskom i mađarskom odeljenju 8. razreda u dve osnovne škole u Subotici. Razultati pokazu-

ju da su ustanovljene razlike u oslovljavanju kulturno i rodno uslovljene i potvrđuju implicitnu diskriminaciju po rodu u eksplicitnoj jezičkoj upotrebi nastavnica.

Ključne reči: mađarski jezik, oslovljavanje, razgovor u razredu, rod, srpski jezik

Beérkezés időpontja: 2016. 08. 22.

Közlésre elfogadva: 2016. 11. 30.